

УДК 911.53

Воловик В. М.

*Вінницький державний педагогічний університет
ім. М. Коцюбинського*

КЛАСИФІКАЦІЯ САКРАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

Ключові слова: сакральний ландшафт, класифікація, етнокультурний ландшафт.

Актуальність досліджень. Детальної класифікації сакральних ландшафтів не існує. М. Є. Кулешова у сакральних ландшафтах виділила палеокультурні (археологічні) й історичні як частини культурних ландшафтів [4]. Г. І. Денисик пропонує виділити групу гуманістичних антропогенних ландшафтів, до яких відносить класи сакральний і тафальний [2]. Зв'язок сакральних ландшафтів з їх хорологічними особливостями простежується на етнічному рівні, коли формується процес пристосування племен та народів до регіонального етнокультурного ландшафту і «закріплюються етнічні, примітивні, так звані місцеві релігії» [9, с. 15]. З приводу «примітивних» релігій з автором неможливо погодитись. Місцеві релігії, які включають відповідні культури, обряди, традиції, зберігають духовну культуру етносу і відповідні сакральні ландшафти.

Класифікацію сакральних ландшафтів проведено за ландшафтознавчим, історико-культурним і конфесійно-релігійним підходами¹. Клас сакральних ландшафтів не можна відносити тільки до антропогенних, бо натуральні ландшафти також сакралізуються етносами. А врахувавши гіпотезу «Геї-Землі», сакрального походження планети (Біблія, Коран), треба погодитись, що вся ландшафтна сфера теж сакралізується.

Результати досліджень. Клас сакральних ландшафтів Поділля можна розділити на два підкласи: політеїстичний та монотеїстичний (рис. 1). Політеїстичні (язичницькі) сакральні ландшафти є найближчими до поняття етнокультурних ландшафтів. Релігії, за ознаками яких можна класифікувати сакральні ландшафти, залишаються «надбудовою» як у прямому (християнські храми споруджували на місці капищ), так і у переносному значенні (християнська, іудейська релігії не входять до складу автентичної етнічної культури, а є ідеологічною надбудовою, що формує локальні анклави).

Підклас політеїстичних ландшафтів виділений на основі вірувань у багатьох богів, більшість яких пов'язані з природними компонентами (культ хтонічних божеств), зірками і планетами (сабеїзм), тваринами (зоолатрія) тощо.

У Поділлі до цього підкласу відносять групи варіантів язичницьких та неоязичницьких ландшафтів, сформованих у доетнічний страт. Етимологічно

¹ Класифікація за конфесійними ознаками не завжди тотожна етнічній складовій віруючих.

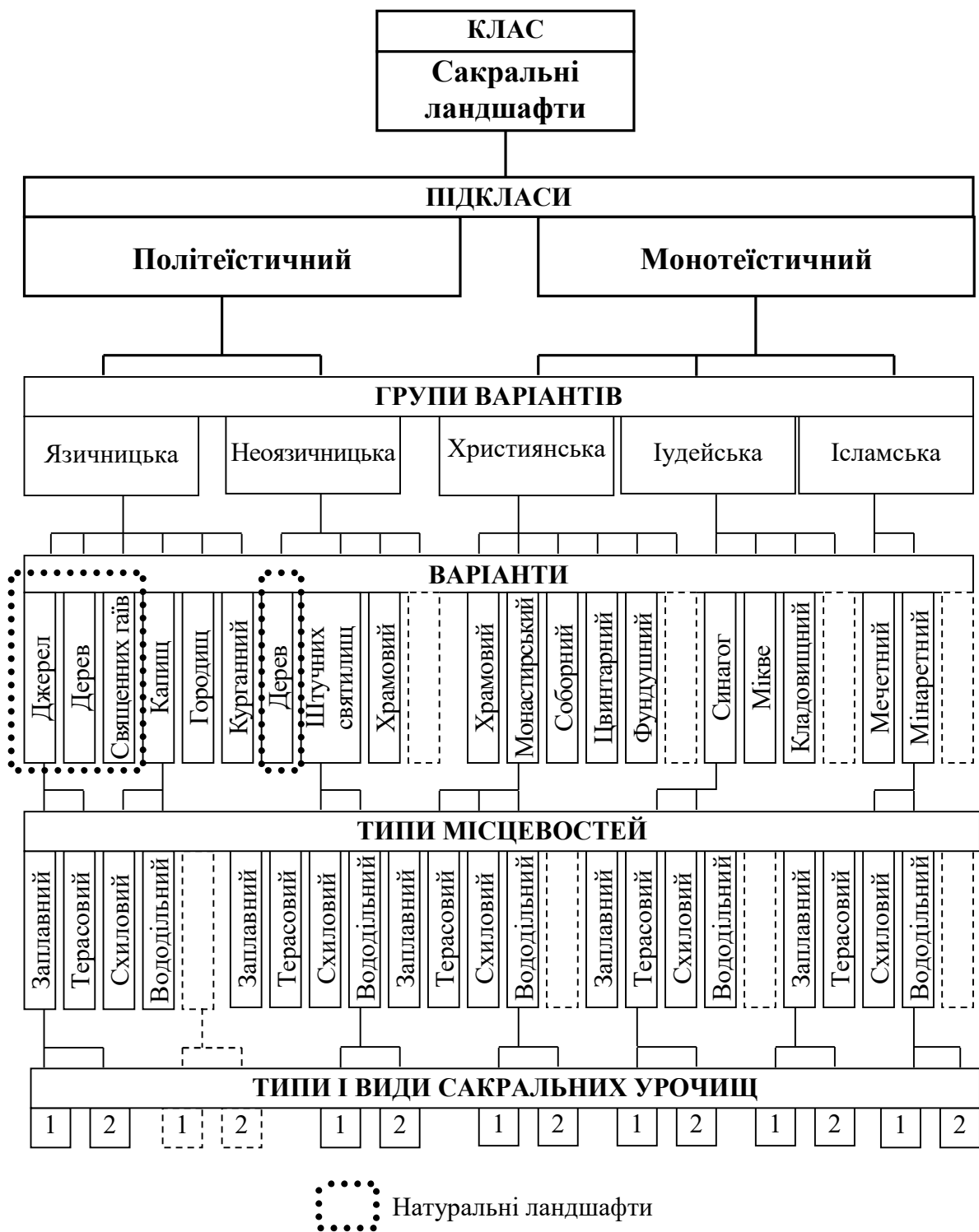

Рис. 1 – Таксономічна система типологічних одиниць класу сакральних ландшафтів

слова «язичник», «язичництво» походять від старослов'янського слова «язик» (у значенні «народ»). Цю думку підтримував М. П. Драгоманов, вважаючи, що «язичницький» означає національний, крайовий, народний. У грецькій мові «етнічний» має тлумачення «племінний, народний, язичницький» [6]. Тому, якщо йдеться мова про язичницьку культуру, мають на увазі традиційну, етнокультурну основу. У європейській літературі як аналог «язичницького» використовують термін «поганський» (лат. *paganus* – землероб), вказуючи на етнокультурне походження язичницького підкласу сакрального ландшафту.

Для класифікації язичницьких сакральних ландшафтів потрібно проаналізувати етимологію і вживання термінології. Для позначення давніх святилищ вживають слова: храм, мольбище, капище, контина тощо. Храми – церковнослов'янська форма слова «хороми», що означає довгу споруду у формі дуги, збудованої навколо круглого майданчика, на якому знаходиться капище. Капище – майданчик, де стояла статуя (ідол) божества, знаходилась на підняттях або земляних насипах. До частини варіанту язичницьких ландшафтів віднесено натуральні за генезисом місця поклоніння (камені, дерева, джерела, гаї). У священних гаях заборонялось рубати дерева, рвати квіти, ловити пташок.

Групу варіантів язичницьких ландшафтів можна поділити на варіанти як натурального, так й антропогенного генезису. Врахувавши, що у язичництві, крім політеїстичних поглядів, присутні і *пантеїстичні* (Бог ототожнюється з природою), сакральні ландшафти мають не тільки локальне (точкове) поширення, а можуть виражати сутність *етнокультурного ландшафту-регіону*. У такому підході сакральними ландшафтами можуть бути території, значні за розмірами (наприклад, Тибет, річка Ганг тощо). В Україні до них відносять Ексампей (Божа дорога), який є сакральним центром Великої Скіфії і розташований на межі між Кіровоградською та Миколаївською областями. До варіантів відносять:

- окремі об'єкти та ландшафтні комплекси натурального походження: джерела, окремі дерева, священні гаї тощо;

антропогенного походження:

- круглі площадки-капища з ідолом у центрі, обмежені ровом або системою ям;
- малі городища-святилища – круглі площадки-капища з ідолом у центрі, обгороджені валом і ровом, діаметром 7-30 м, у Придністер'ї;
- городища-сховища, які одночасно виконували функцію культового сакрального об'єкту;
- кургани, які виконували одночасно сакральну і тафальну функції; використовувались як сімейне святилище та місце поховання;
- храми, які не внесені до класифікації через їх руйнацію. Зокрема, храм Світовида, який існував на горі Богит (Тернопільська область) до XVII сторіччя. З решток збереглись вали, кам'яні ворота з трьох менгірів, спіралеподібна дорога з бруківки [5, с. 37].

До видів сакральних урочищ можна віднести:

- антропогенні ями або площадки, створені для жертвоприношення;
- храми – дерев'яні споруди з ідолами, знайдені на правому березі Дністра;
- святилища – місця молінь та жертвоприношень, де об'єктом поклоніння був ідол; найбільша концентрація кам'яних ідолів черняхівської культури

Придністер'я [12]. Камені з ідолів використовували для побудови церков, інколи монтували у стіни цілими (м. Гусятин Тернопільської області).

Формувались великі культові центри, які поєднували всі типи святилищ, культових місць і сакральних природних об'єктів. Їх створювали у глухих місцях, вкритих лісами (Товтри).

Неоязичницька група варіантів формується у 70-90-х роках ХХ сторіччя. Відроджується інтерес до натуральних сакральних ландшафтів, формуються нові та реконструюються старі (язичницькі) натурально-антропогенні й антропогенні сакральні ландшафти: натуральні: камені, дерева, пагорби, інколи – річки; штучні святилища; культурно-історичні пам'ятки (культові місця давніх слов'ян); тимчасові святилища для одноразових служб; духовні центри, храми (Міжнародний духовний центр Родового Вогнища Рідної Слов'янської Віри у селі Рапівці Гусятинського району Тернопільської області).

У регіональному аспекті досліджуваної тематики, представники Собору Рідної віри вважають Поділля релігійним ядром України, оскільки тут Болохівські князі обороняли політеїстичні погляди одновірців до 1620 року.

Підклас монотеїстичних ландшафтів виділений на основі відповідного вчення, є фактичним антиподом до язичницьких та неоязичницьких ландшафтів. У релігії, де акцент з природи та природних явищ перенесений на антропоморфну особу, втрачає етнічні ознаки, набуваючи глобалістичного характеру. Як зазначила Г. С. Лозко: «Сутність етнічної духовної системи...в усій різноманітності Божественних проявів природи» [5, с. 30]. У підкласі виділено три групи варіантів: християнську, іудейську, ісламську. У християнській групі варіантів сакральних ландшафтів, залежно від конфесійного критерію, можна виділити такі варіанти (табл. 1) [11].

До некласифікованих варіантів можна віднести натуральні ландшафтні комплекси, які мають сакральне значення (наприклад, Йосафатова долина поблизу села Голичинці Томашпільського району Вінницької області). Відповідно до класифікації, їх розташування відрізняється. Наприклад, у Вінниці є понад 20 ландшафтних комплексів християнської підгрупи і один – іудейської (рис. 2). Для них характерне припідняте розташування: плакорне або у верхній частині схилу горбисто-пасмової місцевості. Тільки два сакральні ландшафти сформовані у межах першої надзаплавної тераси, а храм Блаженної Ксенії Петербурзької розташований на узбережжі річки Південний Буг. Подібна ландшафтна позиція характерна для міст Хмельницького і Тернополя.

Церкви будували на околиці села, часто на пагорбку або вершині горба. Таким прикладом є формування сакральних ландшафтів на горі-останці Божа біля с. Великі Бережці Кременецького району Тернопільської області. На плоскій поверхні останця на висоті 366 м є джерело цілющої води, каплиця Святої Трійці у печері, дерев'яна церква, під якою є штучна печера з лікувальною глиною.

Таблиця 1– Варіанти сакральних ландшафтів у християнській групі

№	Варіант	Характеристика	Приклади
1	Соборний	Головний храм у місті, містечку або монастирі з прилеглими ландшафтними комплексами. Храмові комплекси включають територію з церквою, дзвіницею, цвинтарем, часто – огорожений. Довкола церкви насаджували липу гостролисту.	Свято-Преображенський (м. Вінниця), Олександро-Невський (м. Кам'янець-Подільський), Свято-Богоявленський собор, Свято-Успенський собор (Тернопільська область)
2	Монастирський	У складі комплексу кілька храмів, їдальня, лікарня, надбрамна та домова церкви, каплиця, дзвіниця; споруди допоміжного призначення: келійний корпус, будинок намісника, господарчі служби, недільна школа, готель, виробничі майстерні.	Лядовський Усікновенський скельний монастир (біля м. Могилів-Подільський), Сатанівський монастир (с. Сатанівська Слобідка Хмельницької області), Свято-Успенська Почаївська лавра (Тернопільська область)
3	Храмовий	Залежно від напрямку християнства виділяють сакральні ландшафти православної церкви, костелу, кірхи з прилеглими ландшафтними комплексами	Свято-Михайлівська церква, костел Святої Анни Вінницької області; костел Успіння Пресвятої Діви Марії Хмельницької області; костел Святих Ігнатія Лойоли і Станіслава Костки Тернопільської області
4	Храм-пам'ятка	Розташовані у значимих місцях і на честь визначних подій. Через меморіальне значення та острівне розташування у селитебних ландшафтах мають специфічні архітектурні особливості.	
5	Храмовий (при установах)	Входять до складу комплексів загального призначення: лікарні, пріюти, училища.	Храм Святителя Луки Кримського (м. Вінниця)
6	Храмовий (усипальниця)	Виконує одночасно сакральну і тафальну функції	Церква-некрополь у музеї-садибі М.І. Пирогова
7	Оборонний храмовий	Виконує сакральну і белігеративну функції. Споруджували у XIV-XVII сторіччях	Покровська церква-замок (с. Шарівка Хмельницької області)
8	Кладовищний храмовий	Виконує одночасно сакральну і тафальну функції. Розташовані на території кладовищ	Храм Вінницької єпархії УАПЦ на Підлісному кладовищі (м. Вінниця)

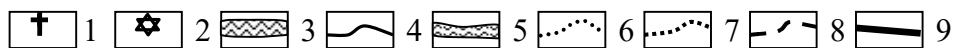

Рис. 2 – Розташування сучасних сакральних ландшафтів м. Вінниці

Сакральні ландшафти. Урочища: 1 – християнська група варіантів (церкви, костел); 2 – іудейська група варіантів (синагога).

Типи водних ландшафтів: 3 – аквальні ландшафти річки Південний Буг; 4 – притоки річки Південний Буг; 5 – водні антропогенні комплекси (ставки).

У містах сакральні ландшафти формувались на роздоріжжях як завершення перспективи вулиць або проспектів (рис. 3). Положення сакрального ландшафту зазначає його духовну функцію: високе гіпсометричне положення свідчить про вищість над профанним.

Господарська частина храмового комплексу може включати склади, майстерні, гараж, майданчик для сміттєзбірника і пічного устаткування для спалювання поминальних записок. Тут організують зручні під'їзди з боку транспортних магістралей, обладнують стоянки для автотранспорту храму.

Каплиця – сакральний ландшафт, який поділяється на:

- водосвятну, яку у вигляді навісу площею 4-30 м² розташовують над водними об'єктами: криницями, водоймами, свердловинами;
- поховальну – над поховальними камерами і могилами, у вигляді відкритих або закритих споруд площею 2-10 м²;
- меморіальну, якою відзначають визначні для церкви місця;
- богослужбну, яку споруджують за відсутності храму.

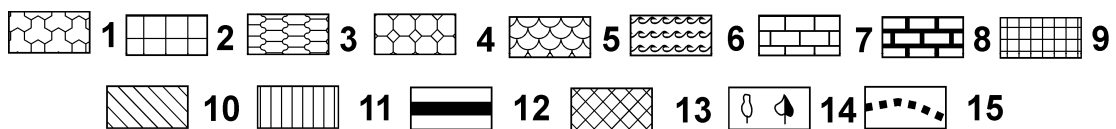
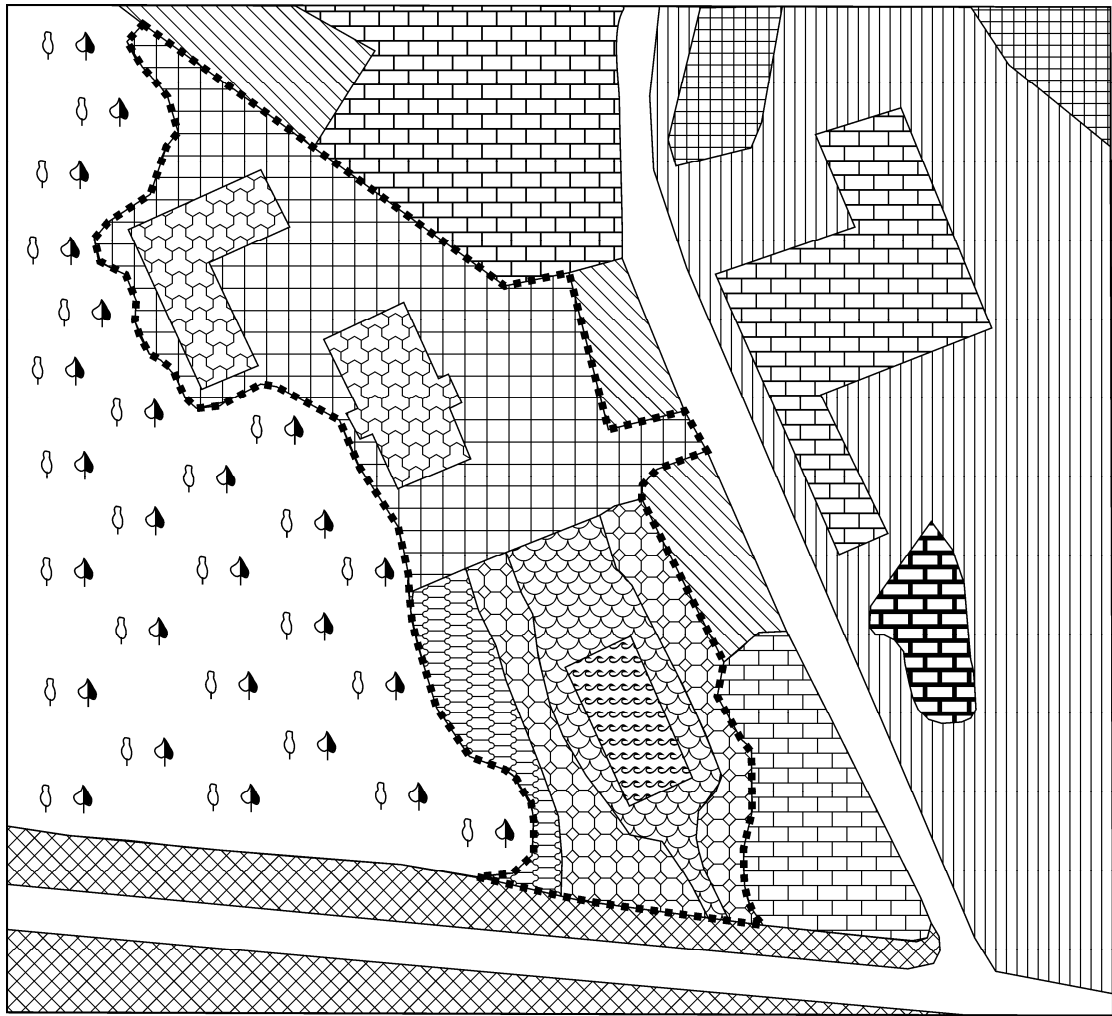

Рис. 3 – Фрагмент картосхеми сакральних ландшафтів м. Вінниці (2012)

Сакральні ландшафти. Схилний тип. Урочища: 1 – молитовний будинок баптистів (вул. Максимовича) на вирівняній насипній терасі, складеній техногенними сумішами; 2 – вирівняна насипна тераса у балці, складена техногенними сумішами з асфальтовим покриттям і рабатками туї пірамідальної; 3 – похилий схил пасма з сірими лісовими ґрунтами під різнотравними асоціаціями; 4 – крутий (20-25⁰) схил балки з сірими лісовими ґрунтами під різнотравними асоціаціями і пірамідальними туями; 5 – насипне вирівняне дно балки, складене техногенними сумішами під асфальтовим покриттям і вербою плакучою; 6 – ставок, з середньою глибиною до 1,5 м, з мулистим дном, берегами, вкритими бетонними плитами.

Селитебні ландшафти. Схилний тип. Урочище: 7 – малоповерхова забудова житлового масиву на слабо похилому схилі; 8 – багатоповерхова забудова житлового масиву на слабо похилому схилі; 9 – слабо похилена поверхня схилу під гаражами; 10 – слабо похилена поверхня схилу під техногенними сумішами.

Промислові ландшафти. Схилний тип. Урочище: 11 – вирівняна ділянка слабо похилого схилу під ґрунтосумішами та асфальтовим покриттям заводу «Аналог».

Дорожні ландшафти. Схилний тип. Урочища: 12 – виїмки з асфальтовими дорогами.

Рекреаційні ландшафти. Схилний тип. Урочище: 13 – алеї з асфальтовим покриттям і насадженнями грабу звичайного та липи дрібнолистої.

Лісові ландшафти. Схилний тип. Урочище: 14 – слабо похилена поверхня схилу з сірими лісовими ґрунтами під грудями.

Межі: 15 – межа сакрального ландшафту.

Формування католицьких сакральних ландшафтів Поділля з XIV сторіччя зумовлено впливом францисканського, домініканського, бенедиктинського та кармелітського орденів. Серед ландшафтних комплексів: костельний, монастирський, госпітальний, меморіальний. Монастирські комплекси виконували не тільки сакральну функцію, а й белігеративну. Існували дорожні монастирі для відпочинку знатних людей, монастирі-в'язниці. Одним з найвідоміших греко-католицьких сакральних ландшафтів є Зарваницький духовний центр, що включає комплекс храмів, духовних споруд і Хресну дорогу, кювети з цілющою джерельною водою [1].

До християнських сакральних ландшафтів можна віднести також і частину сільськогосподарських ландшафтів: церковні угіддя, які у XIX сторіччі називались «фундушами²». Наприклад, поблизу Гусятина є урочища, які мали назву «попових ланок», «попових сіножатей», «попових криничок», що свідчить про їх належність до периферійної ресурсної зони сакральних ландшафтів. Структура церковних угідь у XIX сторіччі була типовою, вона включала: орні угіддя, сінокоси, ставки, ліси, садибну землю.

В *іудейській групі варіантів* сакральних ландшафтів домінуючим є варіант синагоги. В українській мові синагога найчастіше називалася школою, що відповідало латинському «*Scuola Judeorum*» та іудейському «шул». Серед українців використовували слово «божниця» від польського «*bożnica*», а серед іудеїв – «бейт тфіля» (гебр. дім молитви).

Синагоги будували з різного матеріалу – з дерева (колод, брусів), з каменю і цегли: «...синагога – четырёхугольный корпус, окруженный длинными и узкими чуланами и коридорами, в которых помещаются еврейские женщины во время общественного богослужения» [8, с. 30]. У подільських містечках XIX сторіччя синагоги були не тільки будинком для молитов і богословських занять, але й виконували функції невеликої фортеці, призначеної для оборони єврейського кварталу і містечка. У містечку Шаргород для будівництва будинків та синагоги Я. Замойським євреям було виділено територію на околиці, поблизу міських воріт. Таке розташування визначило єврейську спільноту як найперший об'єкт при нападі завойовників, а це у свою чергу вплинуло на побудову синагоги белігеративного типу.

У великих містечках могло бути кілька синагог або молитовних будинків (*клойз*, *итібл*). При тому, що євреї селилися у містечках і не могли вибирати місця для формування сакральних ландшафтів, орієнтація за сторонами світу мала для них провідне значення: їх орієнтували за віссю захід – схід (у напрямі Єрусалиму).

Ще до одного варіанту іудейських сакральних ландшафтів віднесено *мікве*, який виконував водно-рекреаційну функцію. Мікве – водний резервуар, який створювали в ґрунті, а його підлога і стіни не повинні пропускати воду. Вони були басейнами рабинів і цадиків, виконували функцію омивання і мали цілющу дію. Загальний об'єм – до 1000 л, вода в них – переважно застійна,

² «Фундуш» означав дар на користь якої-небудь установи, найчастіше на користь костелу або монастиря. Найбільшу кількість фундушів мали парафії, які перебували у власності багатих магнатських родів – Любомирських, Сангушків, Яблоновських, Чарторийських.

дошового походження або з іншого натурального джерела. Ця ландшафтно-інженерна система складалась з басейну, куди вода надходила з даху будинку і доповнювалась з водопровідної системи [7].

В ісламській групі варіантів найпоширенішими є варіанти мечетний та мінаретний. В архітектурному відношенні вони пов'язані: мінарет примикає до мечеті. Обов'язковою умовою є наявність водойми для ритуального обмивання. Мечеті поділяють на священні, великі соборні і невеликі кварталні (у палацах, при медресе, у готелях, аеропортах, вокзалах) [3].

У Поділлі мало поширені. За часів Подільського еялету (1672-1699) кафедральний собор і 7 церков Поділля було перетворено у мечеті [10]. Сучасні ісламські сакральні ландшафти представлені у м. Вінниці, де студенти-араби у 2008 році збудували невелику мечеть, а у м. Хмельницькому планується збудувати мечеть на 5000 м². У Кам'янці-Подільському до західного фасаду костелу Св. Петра і Павла прибудований мінарет, основою для якого є каплиця XVI сторіччя. Такий сакральний ландшафт взагалі відноситься до змішаного і випадає з загальної класифікації.

Висновки. Для виділення класу сакральних ландшафтів використано ландшафтознавчий, історико-культурний, етнічно-конфесійний підходи. Це дозволило виділити підкласи: політеїстичний і монотеїстичний з відповідними ландшафтними варіантами. Частина варіантів політеїстичного підкласу представлені натуральними ландшафтами. Кожний з підкласів має специфічне ландшафтне розташування, залежно від етнічного критерію. У поліетнічних ландшафтах можливе накладання і перекриття як сакральних, так і профанних ландшафтів.

Сакральні ландшафти Поділля мають просторові особливості розташування: більшість християнських підтипів сформовані на місці слов'янських язичеських, для яких характерне підвищене гіпсометричне положення. Сакральні ландшафти церква – костел – синагога, які є домінантами містечка і міста, одночасно є культурними індикаторами поліетнічного страту ландшафту і формують ядро етнокультурних кварталів.

Список літератури

1. Бубній П. Зарваницький духовний центр / П. Бубній // Тернопільський енциклопедичний словник / Передмова Г. Яворського. – Тернопіль : Збруч, 2004. – Т. 1. А – Й. – С. 619-620.
2. Денисик Г. І. Антропогенне ландшафтознавство : навч. посібник. Ч. І. Глобальне антропогенне ландшафтознавство / Г. І. Денисик. – Вінниця : Едельвейс і К, 2012. – 336 с.
3. Ислам классический : энциклопедия. – М. : Изд-во Эксмо; СПб. : Мидгард, 2005. – 416 с., ил. – (Тайны древних цивилизаций).
4. Кулешова М. Е. Управление культурными ландшафтами и иными объектами историко-культурного наследия в национальных парках / М. Е. Кулешова. – М. : Изд-во Центра охраны дикой природы, 2002. – 105 с. – (Дополнительные материалы к Стратегии управления национальными парками России; Вып. 6).
5. Лозко Г. С. Коло Свароже : Відроджені традиції. – 3-тє вид., виправл. та доповн. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2009. – 228 с.
6. Лозко Г. Українське язичництво / Галина Лозко. – К. : Укр. центр духов. культури, 1994. – 92 с.
7. Микве // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим : Общество по исследованию еврейских общин. Центр по Исследованию и документации восточноевропейского еврейства. Еврейский университет в Иерусалиме, 1990. – Т. 5. Ма'аган-Михасль – Нюрбергские законы. – С. 346-347.
8. Очерки домашней и общественной жизни евреев. Их верования, богослужение, праздники, обряды,

талмуд и кагал. – СПб : Изд. И. Л. Тузова, 1897. – С. 30. **9.** Павлов С. В. Географія релігій / Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любіцева О. О. – К. : АртЕк, 1999. – 504 с. **10.** Подільський еялет [Ел. ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Подільський_еялет. – Назва з екрану. **11.** Православные храмы. Т. 2. Православные храмы и комплексы : пособие по проектированию и строительству (к СП 31-103-99) . – М., 2003. – 361 с. **12.** Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук ; [под ред. С. А. Плетнёвой]. – 2-е изд., испр. – М. : Ладога-100, 2007. – 304 с. – (Проект «Веды»).

Воловик В.Н. Класифікація сакральних ландшафтів.

У статті проаналізовано класифікацію сакрального класу антропогенних ландшафтів Поділля, виділено два підкласи, групи варіантів та варіанти. Проаналізовано особливості їх ландшафтної структури та розташування. Особливу увагу приділено етнокультурним аспектам формування сакральних ландшафтів регіонального рівня.

Ключові слова: сакральний ландшафт, класифікація, етнокультурний ландшафт.

Volovyk V.M. Classification of sacred landscapes.

The paper explores the classification of sacral class anthropogenic landscapes of Podillya, identified two sub-groups of variants and options. The features of landscape structure and location. Particular attention is paid to the formation of ethnocultural aspects of sacred landscapes regional level.

Keywords: sacred landscape, classification, ethnocultural landscape.

Воловик В.Н. Классификация сакральных ландшафтов.

В статье проанализирована классификацию сакрального класса антропогенных ландшафтов Подолья, выделено два подкласса, группы вариантов и варианты. Проанализированы особенности их ландшафтной структуры и расположения. Особое внимание уделено этнокультурным аспектам формирования сакральных ландшафтов регионального уровня.

Ключевые слова: сакральний ландшафт, класифікація, етнокультурний ландшафт.

Надійшла до редколегії 29.04.2013

УДК 504.05:551.432 (477)

Гродзинська О.Ю.

*Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ПЕРЦЕПЦІЙНІ РИСИ ОБРАЗІВ ЛАНДШАФТІВ

Ключові слова: ландшафт, образ, сприйняття, перцепційні риси

Питання про ландшафт як об'єкт сприйняття розглядалось у багатьох публікаціях [2, с. 137-149; 5, с. 133-173; 7; 8, с. 13-21; 12 - 15]. Однак, в ньому лишається низка нез'ясованих і дискусійних положень. Значною мірою вони пов'язані з традиційним підходом до розуміння ландшафту як об'єкта сприйняття, згідно з яким об'єктом сприйняття є фізіономічна частина ландшафту, яку людина здатна сприйняти сенсорно органами своїх чуттів [2, с. 66-77; 8, с. 12-24; 12 та ін.]. Таким чином, традиційний підхід немов відмовляє ландшафтові в його об'єктивно існуючих, але нематеріальних рисах, які людина здатна сприймати не тільки на сенсорному, а й на перцепційному і когнітивному рівнях. Метою даної статті є визначення

ISSN 0868-6939 Фізична географія та геоморфологія. – 2013. – Вип. 2(70)